

Csizmadia Ervin

Van-e baj a haladással, s ha igen, mi?

info@meltanyossag.hu

www.meltanyossag.hu

0630-311-1701

1149 NAGY LAJOS KIRÁLY ÚT 167. II. 23.

Amióta modernitás van (úgy a 18. század közepe óta), az óta beszélünk igazán a *haladás* fogalmáról. Azonban amilyen gyakran használjuk a kifejezést, olyan ritkán gondolunk bele abba, hogy valójában *mi is* a haladás. Talán a leggyakrabban az a válasz a „mi a haladás” kérdésre, hogy az egy szakadatlan törekvés az elnyomás csökkentése, az emberi szabadság és egyenlőség kiterjesztése és a demokrácia mind egyetemesebb megvalósítása felé. Ez mind szép addig, amíg a haladás elvét egy jól körülhatárolható tábor (például a polgárság) képviseli egy úgyszintén azonosítható másik táborral (például a nemesség) szemben. De már itt is inog lécz, merthogy nemigen találhatunk olyan nemességet, amely en bloc a haladás ellenségének lenne tekinthető. Sőt ha a magyar fejlődést nézzük, a nemesség egyenesen polgárság-helyettesítő szerepet töltött be, tehát voltaképp ő volt a haladó, sőt majdhogynem az *egyetlen* haladó.

Még bonyolultabb a helyzet akkor, amikor már pártok is vannak. Vajon csak az közülük a haladó, amely korának legfontosabb eszméit támogatja? És a többiekkel mi van, ha azok másfajta eszmékben hisznek, de maguk is értelemszerűen haladni (még ha olykor „fontolva” haladni is igyekeznek? Vannak tehát haladók és nem haladók? Vagy netán haladók és „másként” haladók? Egy biztos: miközben a haladás hívei rendkívül érzékenyek a koreszmékre, és arra, hogy haladási „kritériumokat” tűzzenek ki társadalmuk elé, már jóval kevésbé érzékenyek az övékétől *eltérő* haladás-felfogásokra. Ez az érzéketlenség pedig sokszor ahhoz a téves felfogáshoz vezeti őket,

hogy az övékével ellentétes véleményt vallók a haladás *ellenségei*. Holott „csak” értelmezési különbségekről van szó. A folyamatot egyelőre általánosságban szemlélve a következő axiómát állíthatjuk fel: *minél* nagyobb a különbség a haladás élén járók és az attól (bármilyen okból) lemaradók között, *annál* nagyobb szükség lenne foglalkozni ennek a különbségnek az értelmezésével, s még inkább áthidalásával. Messze nem elegendő tehát a haladásfogalom önmagában való értelmezése, sőt az elköteleződés a haladás-fogalom mellett; legalább ilyen fontos, hogy a haladást e két csoport összjátékaként értelmezzük. Írásom utolsó részében (*A haladáselv demokratizálása*) kísérletet teszek egy ilyen kontextuális értelmezésre és valamiféle „megoldást” is javaslok.

Előtte azonban a haladás-eszme három periódusáról esik majd szó. Először bemutatom a haladás-elv *filozófiai* megalapozását a felvilágosodás korában és röviden értelmezem annak hazai recepcióját. Másodszor felvázolom, hogyan vált a II. világháborút követő liberális világrend központi elemévé a *föderalista* elv (mint a haladás legfőbb iránya), tehát Európa egységesülése, és itt is kitérek a hazai vonatkozásokra, a leginkább arra, hogy a szocializmus korában Magyarországon a nyugati haladáselvnek ezt a központi elemét szinte nem is ismertük. Harmadszor igyekszem megvilágítani, hogy 1989-90 kelet-közép-európai demokratizálása során újabb haladáshit jelent meg, mégpedig az, hogy a liberális demokrácia politikai rendszere lesz az egyetemes haladás legfőbb záloga. Ez a haladáshit máig

meghatározó, ugyanakkor vele szemben egyre több ellenállás, sőt lázadás bontakozik ki. Ezeket nem sorolom eleve a szélsőségek tartományába, sokkal inkább gondolom azt, hogy a liberális demokráciával szembeni támadásokat (vagy legalábbis azok egy részét) felfoghatjuk a haladáselv demokratizálására tett kísérletekként is.

A haladáselv filozófiai megalapozása a felvilágosodásban és a magyar recepció

Bár a 18. század előtt is létezett a haladásnak valamifajta felfogása, de igazából a haladást a felvilágosodás filozófiája alapozta meg. Nyilvánvalóan egy nyugat-európai és döntően francia indíttatású új irányról van szó, amelyben a középpontban az a kérdés áll, hogy noha a Föld akkori viszonyai között a nemzetállam a meghatározó entitás, hogyan lehet annál nagyobb egységekben, távlatokban gondolkodni. Mai kifejezéssel azt mondhatnánk, hogy egy *kozmozopolita* szemléletmód megjelenéséről van szó, az egyetemes rendezőelvek kereséséről, ha nem is feltétlen alkalmazásáról. A cél az, hogy a filozófia eszközeivel olyan ideális világot szerkesszenek meg, amelyben a nemzeti elv kiegészül a fölötti elvekkel, örök időkre szóló szabályokkal.

Akár a francia enciklopédistákat nézzük (mondjuk D'Alembert-t vagy Holbachot), akár a brit klasszikus filozófusokat (mondjuk Adam Smith-t), akár a korabeli német filozófusok némelyikét (például Fichte-t),

ha nagyon különböző frazeológiával, de mindegyiknél egyetemes vizsgálati célpontok vannak. Adam Smithnél például az „erkölcsi érzelmek”. Nem különböző nemzetek állampolgárainak különféle (s nemzeti karaktervonásokkal meghatározott) érzelmei, hanem úgy en bloc erkölcsi érzelmek. Vagy nézzük Fichtét, amikor a „jelenlegi kor alapvonásairól” beszél. De megemlíthetjük a mai liberalizmus ikonikus őseit, Immanuel Kantot, aki az „örök béke” tanával fontos egyetemes alapelvet fogalmazott meg.

Ők – és rajtuk kívül még rengeteg korabeli szerző – „globális” kérdésekkel foglalkoznak, ergo globális megoldásokra is jutnak. Nem kétséges számukra, hogy a haladás *túl*nő az egyes nemzeteken; vagy minden nemzet együttesen halad, vagy egyik sem. Középút nincs számukra, s talán nem is gondolták, hogy a 21. században még inkább, még sokkal nagyobb körök számára vallott szemléleti keret lesz az övék. Hiszen – nem nehéz ezt észrevennünk – a mai európai mainstream pontosan *ugyanazt* tekinti haladásnak, mint felvilágosodáskori elődei, azzal a különbséggel, hogy ma lényegesen közelebb is vagyunk ehhez, mint a felvilágosodás korában.

Fontos kiemelni, hogy ebben a korszakban alakul ki az az alapképlet, hogy a haladás és a „nem haladás”, a regresszió, az anakronizmus áll szemben egymással. A nem haladás pedig nem éppen toleráns módon ítéltetik meg; sok nem haladónak (főként ha a legfelsőbb szinteket, például bizonyos királyok életének gyászos befejezését nézzük) az életével kellett fizetnie azért, hogy nem ismerte

el a haladás új elveit. Itt is vannak persze látványos különbségek országok között. Franciaországban – a francia forradalom idején – élesen elválik egymástól a *múlt* és a *jelen*, s a haladás szinte egyetlen jelent a múlttal való totális szembefordulással. Az angol dicsőséges forradalom utáni kor éppen ellenkezőleg: tovább viszi a pre-demokratikus múlt hagyományait és egy múlt-jelen egységére épülő haladás-értelmezést alakít ki. Mindenesetre akár a francia, akár a brit, akár egyéb felvilágosodás-tanokat nézünk, igazán nem önmagukban érdekesek, hanem az által, hogy azon országok, amelyek mindezt kívülről figyelik, hogyan viszonyulnak hozzájuk. Voltaképpen minden mintakövető ország életének az a legfőbb kérdése, hogy mit kezdjen azzal a haladás-fogalommal, amelyet mások formáltak ki.

Magyarország esete roppant izgalmas, mert az 1790-es évek elejéig nemigen van jele a felvilágosodáskori koreszme átültetésének. A korszak magyar szellemi életéről átfogó kismonográfiát író Concha Győzőtől tudjuk (aki az egész korabeli latin, német és magyar nyelvű irodalmat feldolgozta *A kilencvenes évek reformeszméi és következményeik* című kis könyvében), hogy Magyarországon az 1760-as és 70-es években „Közvéleményünk tudomásul sem veszi a koreszméket...a nemzet a XVIII. század nagyobb részében alszik”. Ébredés majd csak az 1790-es évek elején kezdődik, de az akkori nagyszámú irodalom is inkább politikai és publicisztikai, semmint tudományos. Ellentétben a nyugat-európai felvilágosodással, amely erősen *filozófiai* alapokon nyugodott, Magyarországon a filozófiai

felvilágosodás helyett *politikai* jellegű felvilágosodásról beszélhetünk. Sashegyi Oszkár: *Német felvilágosodás és magyar cenzúra* című művében (megjelent: 1938) egyenesen azt olvassuk, hogy ez a fajta politikai röplap-irodalom „a hétköznapiak sorába rántotta le ezt a szellemi mozgalmat...az olvasók lelkében hatalmas romboló munkát végeztek ez iratok”. Egyértelmű tehát, hogy az 1790-es évek irodalma egyrészt nem filozófiai volt; másrészt ez az irodalom is visszaszorult az 1795 után életbe lépő jelentős cenzúra mellett. Szó sem lehetett a Nyugaton haladásnak számító vívmányok átültetéséről vagy akár egy szerényebb gondolati adaptáció folyamatos fenntartásáról.

Lényegesen jobb volt a helyzet az 1825-ben induló reformkorszakban, mert itt már nemcsak politikai, hanem tudományos és filozófiai alapon is megkezdődött a nyugati haladás-fogalom értelmezése és a hozzá való viszony kialakítása. Ha azt mondtam fentebb, hogy a felvilágosodáskori haladás egyetemes céljait megalapozta egy *hosszabb* nemzeti fejlődés, ezt Magyarországra nem tudjuk vonatkoztatni, hiszen itt a nemzeti gondolat (beleértve a nemzeti nyelv hivatalossá tételét is) éppen csak az első lépéseket tette meg. Mindenesetre a hazai reformátorok *rövid idő* alatt szeretnék behozni az évszázados hátrányokat, és nézeteikben hol a nemzeti elem kerül előtérbe, hol valamiféle egyensúly mutatkozik a nemzeti és az egyetemes elv között. De az 1825-1848 közötti időszakban sem sikerül átültetni a nyugati haladás-mintát, merthogy az 1849-ben induló Bach-rendszer a legkevésbé sem a felvilágosodás nyitott és toleráns eszméit

képviseli. Így újabb évtizedek telnek el, míg az Európához való felzárkózás ismét terítékre kerül.

Ez a korszak pedig 1867 után következik el. A korszak egy kiváló történésze, Horváth Mihály 1867-ben úgy fogalmazta meg ezt a gondolatot, hogy „a nemzetiség nem lehet cél önmagában: csak eszköz a magasabb célra, amely a haladásban, tökéletesülésben, az emberiség eszménye felé való közeledésben keresendő. A fejlődés, a haladás a népek legközelebbi célja; a külön nemzetiség csak ösztön arra, hogy a haladást egyéniségük sajátos zománcában tüntessék fel, s az elsőségért versenyre keljenek a nemzet-család többi tagjaival”.

De miközben a magyar társadalomban ekkor már többé-kevésbé elfogadottnak számít, hogy a nemzeti és az egyetemes elv nem áll feltétlen szemben egymással, más vonatkozásban a nyugati fejlődési pálya már kezd elmozdulni más területek felé. Ez az az időszak, amikor Herbert Spencer megírja híres tanulmányát, amelynek történetesen az a címe, hogy *A haladás*. Ebben pedig a szerző megfogalmazza, hogy a haladásnak a történelemben van egy folyamatosan jelen lévő alaptörvénye: változás a *homogéntól* a *heterogén* felé. Ha ezt lefordítjuk a kor viszonyaira, akkor a homogén ez esetben a *liberalizmus* (az európai társadalmak meghatározó eszméje ez), a heterogén viszont a *demokrácia*. Egy újabb réteg emelkedik tehát be a haladás komponensei közé, amit azonban a magyar társadalom nem tud követni, mert hiszen végre van egyfajta konszenzus a liberális eszmében, de nincs a demokrácia jelentőségének felismerésében.

Az egész korszak tanulsága tehát, hogy a magyar fejlődés egy bizonyos tekintetben már adaptálódott a nyugatihoz, egy másik tekintetben viszont (a demokrácia eszméjének felkarolása) ez az adaptálódás nem következett be.

A nemzetállamon való túllépés, mint haladás

A két világháború kataklizmái sok tekintetben megrengették a felvilágosodás idején kiformalódó haladáshiteket, de – mint később kiderült – ez a rengés nemhogy elmosta volna például a nemzetállam fölötti globális struktúrákra vonatkozó eszméket, hanem meg is erősítette őket. A náci diktatúra bukása után ugyanis az európai vezető elitek arra a belátásra jutottak, hogy a két háború közötti (nem csak náci) diktatúrák a nemzetállamok közötti önző versengésből is nyerhették létjogosultságukat, ezért az új korszaknak nem oda kell visszatérnie, ahol a fejlődés az első világháború előtt megszakadt, hanem új nemzetközi konstellációt kell kialakítani. Elég utalnunk Európa egyik alapító atyjának, Robert Schumannnak az emlékiratára, amelyben a szerző a haladást a nemzetállami önzés tagadásaként értelmezi.

Így az új korszak kezdőpontján értelemszerűen nem a nemzetállam áll, illetve, ha marad is létjogosultsága a nemzetállamnak, az csak másodlagos lehet a föderális struktúra után. Természetesen az európai egység gondolata nem azonnal és nem rövidtávon ért el

eredményeket, mindenesetre a haladás mércéjévé és mértékévé a föderalizmus felé való állandó törekvés vált.

A helyzetet azonban nagymértékben bonyolította, hogy az európai egység gondolata nagyjából abban az időben keletkezett, amikor Európa a II. világháborúban győztes nyugati-szovjet koalíció – éppen *kettévált*. Így tulajdonképpen az újonnan megfogalmazott haladáskonceptió a *Nyugat* haladása volt, mert hiszen a szovjetrendszer az 1950-es évektől kezdődően egy saját “világrendszert” hozott létre és annak keretében legfeljebb áttételesen kapcsolódott csak a nyugati értékekhez. Ennek következtében azt rögzíthetjük, hogy a haladás fogalmával Kelet-Közép-Európa társadalmi nem találkozhattak úgy, mint ahogy találkozhattak a reformkorban vagy a dualizmusban. Láttuk fentebb, hogy e két korábbi korszak magyar gondolkodóinál a nyugati és a magyar fejlődésszeme kiegészítette egymást. Szó sem volt arról, hogy a nyugati eszmét mellőzni lehet, de arról sem, hogy a mellett ne kapott volna szerepet a sajátos magyar fejlődés gondolata. Azaz a kettőt egymás mellett, egymást kiegészítve képzelték el. Ellenben a Kádár-rendszer első évtizedeiben erre egyáltalán nem volt mód: a nyugat-európai haladásszeme egészen egyszerűen *ismeretlen* maradt a magyar társadalom előtt. A szocialista fejlődésszeme a kapitalizmussal szemben határozta meg magát, és ez a szembenállás egészen az 1970-es végéig meghatározó volt.

Az 1970-es évek végétől, az 1980-as évek elejétől azután lassú változás kezdődik, és a szocialista rendszerek elkezdik módosítani

viszonyukat a nyugati rendszerekhez. Ha az 1945 utáni nyugati rendszereket *három* érték (demokrácia, kapitalizmus, egységesülő Európa) egységeként értelmezzük, akkor azt láthatjuk, hogy a 80-as években ezek közül először a *kapitalizmus* válik valamiféle óvatosan követendő (de legalább már nem teljesen elutasított) mintává, aztán (főként az 1980-as évek végén) a *demokrácia*. Egészen kevésbé esik azonban figyelem a nyugati haladás talán legfontosabb elemére, a harmadikra: a *föderális Európára*. Aminek nem csak az a magyarázata, hogy a rendszerváltáshoz közeledve a hazai éltek könnyebben megfogható támpontokat kerestek (hiszen létezett még a szovjetrendszer), hanem az is, hogy a kettős világrendszer szorításában a nyugati fél sem akarta túl korán „számon kérni” a szovjetrendszer szárnyai alól éppen hogy kikerülőben lévő országokon a nyugati civilizáció föderális haladáshitét. Úgy voltak ezzel, hogy először legyen valamiféle elismertsége az államközpontú gazdaság helyett a piacgazdaságnak; aztán a szocialista demokrácia helyett a nyugati típusú demokráciának, s csak utána hozták szóba a haladás burkoltan évtizedek óta legfontosabb területét: Európa egységét.

Amikor viszont (s ez már a rendszerváltás utáni időszak), a föderalizálás, mint elsődleges haladás-indikátor a magyar társadalom számára kezd világossá válni, megjelenik vele szemben egy ellengondolat, a nemzetállam védelmének gondolata is. Láttuk Horváth Mihálynál, hogy a dualizmus kezdetekor a nemzetközi és a nemzeti dimenzió békésen megfér egymás mellett, de azt is meg kell

mondanunk, hogy akkor ez a nemzetköziség csak egy korlátozott térben (az Osztrák-Magyar Monarchia kereteiben) jelentkezett. Ellenben az 1990-es években, de főként a 2004 utáni időszakban Magyarország *ténylegesen* megtapasztalhatta azt, amit korábban sosem: milyen más nemzetállamokkal együtt egy nagyobb egység részesének lenni. Ez az új helyzet pedig fokozatosan előhívta a magyar társadalom bizonyos részeiből a nagyobb egységgel szembeni ellenérzéseket.

Ezek az ellenérzések nem pusztán azért jelennek meg, mert a magyarok nem szeretnék egységes Európában élni. Az ellenérzések halmozódásának és a jobboldali politikában való kitörésének nem pusztán a föderalizálódó Európa a kiváltó oka. Hanem az, hogy a föderalizáló haladáshit letéteményeseként megjelenő Európai Uniót az Európához csak a 2000-es években csatlakozó Magyarország elitjének és társadalmának nem csekély része *birodalomként* értelmezi. Ez pedig súlyos történelmi traumákat ébreszt azokban a rétegekben, amelynek olvasmányjaiban, családi tapasztalataiban él egyfajta kép a történelemben létező nyugati birodalmi törekvésekről. Tegyük ehhez hozzá, hogy a birodalmiságot a magyar társadalom korántsem a rendszerváltás utáni kezdeti években tapasztalja meg, hiszen az első évtizedeknek a kapitalizmus és a demokráciaépítés a fő mozgatója. De amikor világosan jelentkezik a nemzetállam meghaladásának vagy más néven a szuverenitás korlátozásának nyugat-európai igénye,

a magyar társadalom bizonyos rétegei erre nem kedvezően, nem együttműködően reagálnak.

Így arra juthatunk, hogy az 1950-es évektől létező nyugat-európai haladáshit nem tud olyan pozitív opcióvá válni, mint a felvilágosodás korában induló filozófiai alapú haladáshit.

De ez a probléma – megismétlem – csak akkor válik problémává, amikor a föderalizmus versus szuverenizmus dichotómia a maga pőre valóságában világossá és a közéletet uraló témává válik. Ettől kezdve már az lesz a kérdés, hogy a kozmopolita alapon álló föderalizmus-konceptió mellett *egyáltalán* létezhet-e egy attól eltérő, de a haladást nem tagadó másfajta koncepció. Carlos Espada, portugál politikai filozófus ezt nagyon egyértelműen fogalmazza meg, amikor arról ír, hogy semmiképpen sem szabad *lehetetleníteni* az egyes álláspontok közötti vitát. Bizonyára sokan gondolnak erről hasonlót, köztük magam is. Mégsem mondhatjuk, hogy Espada véleménye uralkodóvá és követendővé vált volna.

A liberális demokrácia egyetemes normája, mint haladás

Európa föderalizálása tehát egy ellentmondásos tematikája volt a kettős világrendszer korának, és ez a haladás-cél az 1980-as években sem tudott még a maga teljességében napvilágra kerülni. Annál inkább előtérbe kerül a *demokrácia* kérdése, sőt igazából ez volt a

kelet-közép-európai rendszerváltások egyetlen mozgósító erejű tematikája. Ez pedig azért következhetett be, mert az 1980-as években az erős egységben fellépő Nyugat-Európa már megfogalmazhatta politikai céljait az egyre inkább válságba kerülő szovjet blokk felé. Ez a cél nem más volt, mint a demokrácia eszméjének és intézményeinek átültetése, a liberális demokrácia normájának elterjesztése. Ami teljesen racionális törekvés volt, hiszen a haladás, mint a szabadság kivívásának ideológiája alapvetően fontossá válhatott az elnyomás alól felszabaduló volt szovjet alattvalók számára.

A demokrácia, mint a haladás fokmérője azért is evidens lehetett, mert a Nyugat ezzel a saját történelmét állíthatta példaként Kelet-Közép-Európa országai elé és Európának a kelet-közép-európai része fogékony is volt erre a mintára. A kelet-közép-európai országok társadalmi itt, az 1990-es évek elején szembesülhettek a nyugati országok történelmével. Azon belül is azzal, hogy ez a történelem szakadatlan haladás az elnyomásból a szabadság és a demokrácia felé, és ezt összehasonlították a maguk történelmével. Ez utóbbiban az elnyomás különféle válfajai váltogatták egymást, szabadság és demokrácia nélkül. Természetes volt tehát az odafordulás ehhez a nyugati haladás-mintához, hiszen a magyar múlt összes negatívumának meghaladásával kecsegtetett.

Ezzel a fajta demokratikus haladásképpel persze a magyar társadalom egy szűk része már a rendszerváltás előtt is találkozhatott, amikor a maroknyi magyar értelmiség szamizdatkiadványaiban

elkezdte szorgalmazni az ország demokratikus átalakulását. Egyértelmű volt, hogy a demokratikus haladás hite hozta meg Magyarországon is a rendszerváltást, és az átmenet után hosszú időn keresztül vitán felül állt, hogy a demokrácia össze sem mérhető a diktatúrával, és egyedül maradt a versenyben.

Ez az „egyedül maradás” azonban ezt a haladás-hitet is ellentmondásosan érintette. Mert amikor egy liberális demokrácia legyőzi ellenfeleit, joggal érezheti úgy, hogy a jövő csakis a liberális demokrácia keretei között képzelhető el. Ez egy olyan világos és ellentmondásmentes jövő képzetét kelti, amelyet csak azok „ronthatnak” el, akik visszasírják a diktatúrát, rosszabb esetben pedig lépéseket is tesznek valamiféle „demokratikus diktatúra” (sőt nem demokratikus diktatúra) megvalósítására.

Sajnos, elmondhatjuk, hogy a liberális demokráciára épített haladáshit ugyanarra a sorsra jutott, mint a fentebb tárgyalt föderalista haladáshit. Megszülte a maga ellenfeleit, akikből ráadásul az idők során ellenségek váltak. Ha említettük, hogy a föderalizmus haladáshitét eltorzította a hozzá tapadó birodalmiság; itt azt emelhetjük ki, hogy a liberális demokrácia haladáshitét lerontja, hogy önmagát egyedülinek, mindenhatónak képzei.

Addig rendben is van a dolog, hogy a liberális demokrácia értékrendjét vallók meghatározzák magukat és megfogalmazzák a világról alkotott eszményeiket. Ott azonban már probléma van, hogy az ettől való eltérést sok esetben nem megfelelően értelmezik.

Miért ne lehetne például egy nem liberális demokrata is a haladás híve? John Gray nagyon fontos liberalizmus-könyvében szerepelnek például a következő mondatok: „Ha a liberalizmus egy életforma, akkor még az Egyesült Államokban is csak egy a sok közül”. Majd kicsit később: „Egyetlen modern nyugati társadalom sem tisztán liberális. Amint elismerjük, hogy a modern liberális államok kultúrája sokszínű, még ezekben az országokban is veszélybe kerül a liberális kultúra uralma”. S végül: „Ha a liberális kultúrát csupán a liberális államokban jelen lévő kulturális formák egyikének tekintjük, a liberális politikai probléma új formában bukkan fel: hogyan teremthető meg a *modus vivendi* az eltérő – liberális és nem liberális – kulturális formák számára. Valójában a pluralizmus e problémája váltja fel a modern kor kezdetén felmerült liberális problémát, amint a modern kor végéhez elérkezve feladjuk azt a felvilágosodástól örökölt tervet, hogy egyetemesen érvényes racionális igazolást találjunk a liberális gyakorlat számára”.

Ebben a példában Gray nagyon lényeges dilemmáról beszél, arról, hogy *hogyan tudnának* a liberális haladáselv képviselői új módon közelíteni ellenfeleikhez. Azzal, hogy egyáltalán leírja: Nyugat-Európában vannak a liberálistól *eltérő* életformák is, voltaképpen egy olyan evidenciára mutat rá, aminek viszont az elismerése finoman szólva sem általános. Ha ugyanis nem az eszme határozza meg az életet, hanem az *életforma*, akkor az életformák sokféleségéből *különbéle* eszmék képződhetnek. Ezek között pedig nem célszerű

hierarchiát állítani. De az elmúlt évtizedekben ellenkezőleg történt: ahelyett, hogy fokozottabban lett volna figyelembe véve a *nem* liberális kultúra (mint egy Gray-i értelemben vett természetes adottság), a liberalizmuson kívüli életformákra alapozott ideológiák is minimum nem kívánatossá, gyakran szélsőségesé lettek minősítve. Ily módon a haladás inkluzív fogalomból egyoldalúan exkluzív fogalommá vált. Az elkövetkező időszakban ebből kiindulva lenne célszerű újraértelmezni a haladásnak a történelem különböző szakaszaiban egyaránt jelentkező egyoldalúságait.

A haladáselv (és a gyakorlat) demokratizálása

Mindazok után, hogy rekonstruáltam a haladás filozófiai megalapozását a felvilágosodás korában, és röviden bemutattam, az 1945 és az 1990 utáni haladásfelfogások néhány jellemző vonását (és a hozzájuk fűződő magyar viszonyt), azt a kérdést tehetjük fel, hogy mi is igazán a *baj* (már ha van baj) ezekkel a haladáshitekkal és -felfogásokkal? Miért érezhetjük úgy, hogy a haladás, minden jobbító szándéka ellenére *szinte mindig* ugyanabba a hibába esik, és túlságosan exkluzív marad, holott az lenne igazán az áttörés, ha inkluzív lenne?

Kezdjük két iránymutató megállapítással.

Az első: azzal, hogy a haladás fogalmában, illetve a mainstream elitek által történő értelmezésében a politika alaptermészetének egy

(úgy tűnik) *állandó* vonása érhető tetten. Ez a vonás nem más, mint hogy a haladást sosem a többség, hanem mindig egy *kisebbség* fogalmazza meg és tőle indul ki aztán a haladás-eszmény elterjesztése. Ez a politikának meghaladhatatlan természete – vagy legalább ez volt egészen a 21. századig. Ehhez kapcsolódik még az is, hogy a haladás a *fejlődés élén álló* országokból, illetve azok elitjeiből indul ki, és azért onnan, mert *máshonnan* nem is indulhat ki. Hiszen a fejlettség egyben egy mintaadási képességet is jelent, és aki mintát ad, az egyúttal meg van győződve arról, hogy a minta követése jelenti egyben a haladást azon országoknak (és azok lakóinak is), amelyek/akik a maguk fejlettségéből fakadóan nem tudnak ilyen mintákat megalkotni. Tehát ezt, mint alapvető faktort kell figyelembe vennünk, mert egyszerűen a folyamat nem követhet más logikát, mint azt, hogy aki fejlett, igyekszik a saját mintáját egyetemessé tenni.

A második megállapítás pedig az, hogy a haladás élén álló eliteknek *nem elegendő* tisztában lenniük a politika eme természetével, még ha az öröknek és adottnak látszik is. Ugyanis a politika nem csak *ugyanolyan* módon ismétlődik, de – hogy úgy mondjam – *magasabb* szinten, bővítetten is termelődik újjá. Ez azt jelenti, hogy az a távolság, ami a haladás élcsapát és a követők/lemaradó széles táborát már a felvilágosodás korában is elválasztotta, mára jelentősen *nagyobbá* nőtt. Egyszerűen azért, mert a haladás vívmányai egyre specifikáltabbak, egyre inkább olyan képességek mozgósítását igénylik, amelyek nem adatnak meg mindenkinek, a többségnek

biztosan nem. Ezért égbekiáltó, a korábbiaknál nagyobb távolságok képződnek a haladás folyamatába való bekapcsolódás, de annak fogyasztása tekintetében is. Ha ezt a növekvő távolságot a haladás felkent képviselői az egyetemes értékekre való hivatkozással akarják áthidalni, azaz azt hiszik, hogy az egyetemesség (de mondhatjuk egyenlőségnek is) *most nagyobb*, mint korábban, akkor súlyosan félreértik a helyzetet, és éppen ebből adódóan rossz válaszokat is adnak.

De tegyük ehhez hozzá valamit, ami erősítheti az egyetemesség érzését. Ez pedig az, hogy a haladásnak megvannak a *kapuőrei*. Ők azok a *globális hitelminősítők*, amelyek a világ gazdasági, hitelezési folyamatait értékelik. Aztán vannak *demokráciakutató* kapuőrök is, akik gondoskodnak arról, hogy naprakészek legyenek a világ demokráciáinak indexei. És természetesen vannak *társadalmi* kapuőrök is, akik a világtársadalom paradigmája mentén mutatják ki, hogy a világ társadalmi nem elkülönülnek, hanem integrálódnak.

A haladásnak azonban még egy ilyen, kapuőrökkel körülbástyázott felfogása sem feledtetheti el velünk azt az alaptényt, hogy a haladás mai legfontosabb kérdése nem (csak) az univerzalitás mítoszának mind teljesebb elfogadtatása, hanem univerzalitás és lokális egymás *mellettségének* biztosítása. Amennyiben erre a feladatra a haladás hívői – bármily okból – nem képesek, akkor egy „fenntarthatatlan” – mert a kiéleződő konfliktusokat rejtetten vagy nyíltabban magában foglaló – politikai terepet tudnak csak létrehozni.

Márpedig a cél (a „fenntartható” haladás célja – nem lehet más, mint hogy minél szélesebb körök számára biztosítsa az egyenrangúságot, vagy másképpen: a haladás sokféle értelmezését.

Mert meg lehet fogalmazni a haladás céljait és ki lehet jelenteni róluk, hogy ezek követése az egyetlen lehetséges megoldás, azonban ezzel a haladás magába foglal egy olyan vonást, amely jobb lenne, ha nem tartozna hozzá. Ez pedig az, hogy aki nem a kijelölt metódus és az egyetemesen gondolt értékek szerint kíván haladni, az *nem is* haladó, sőt regresszív erő. Minél inkább haladunk előre a történelemben, annál erősebb jelek utalnak erre, miközben annál kevesebb ilyennek kellene lennie. De ahhoz, hogy a haladás lényegéhez tartozzon a minél *többek* s nem a minél *kevesebbek* haladása, célszerű megértenünk, miért alakult ez így.

A legfőbb ok talán az, hogy a 19. században egy alapvető változás következett be, amit a legtalálóbban Ortega y Gasset fogalmazott meg *Az “emberi” kiesése a művészetből* című munkájában,. A cím és az egész szöveg arra utal, hogy a modernitás már nem az emberek számára viszonylag könnyen érthető dolgokat preferál, hanem elszakad a hagyományos, ha tetszik: valóságtükröző művészettől. Ezt a megfigyelést alkalmazhatjuk a politikára, azon belül a haladás elvére is. E szerint a felvilágosodásban kezdődő modernitás hozzá kapcsolja a haladáshoz azokat az embereket és társadalmi csoportokat, akik és amelyek már nem a régi megoldásokat gondolják el, hanem például az egyetemesség gondolatába bele tudnak

helyezkedni. Ez éppen hogy nem „emberi”, mert a legtöbb ember, mondhatni az „átlagemberek” nemzetben, kisebb egységekben, lokális méretekben gondolkodnak. A felvilágosodással megjelenő egyetemesség-gondolat azonban megszünteti az emberek kapcsolatát a hozzájuk közelebb álló valósággal és a haladást egy exkluzív fogalommá, csak bizonyos kiváltságosok által érthetővé és támogatható céllá teszi.

Könnyen megérthetjük mindezt, ha akár a föderalizmus, akár a liberális demokrácia példáját hozzuk ismét ide. Mindkettő – a maga elméleti bonyolultságában – olyan haladás-cél, ami nagyon nehezen integrálható egy olyan világképbe, amely a könnyen átlátható valóságról, illetve a valóság és az ember kapcsolatáról szól. Az „európai értékek” vagy a „jogállam” azonban bonyolult teoretikus-filozofikus fogalmak, és nagyfokú elméleti felkészültség kell a befogadásukhoz, illetve egyfajta nyugati történelmi tapasztalat, ami például Magyarországon csak nyomokban van meg. Így tehát együtt kell számolnunk két empirikus valósággal.

Az egyik az, hogy a haladás mindig egy kisebbség *úttörő munkája*, ami valóban új lehetőségeket tár fel az emberiség előtt és ezért szerepe rendkívül pozitív. A másik azonban az, hogy a haladás *megosztó elv* és gyakorlat is, hiszen olyan követelményeket állít a követők elé, amelynek azok nem vagy csak részben tudnak megfelelni. Ebből pedig az következik, hogy a haladás önmagában sosem eléggé demokratikus, sőt *arisztokratikus elv*. Meg lehet és kell próbálkozni annak

demokratizálásával. Ez annyit jelent, hogy egyszerre kell tudnunk fenntartani a haladáselvet és azoknak az elveit és gyakorlatát is, akik a haladás általános vívmányait nem tudják vagy akarják magukra alkalmazni. A haladás ugyanis nem csupán *attól* az, ha elismerjük, hogy a fejlődés élén mindig vannak olyan csoportok, amelyek utat mutatnak. Arra is szükségünk van, hogy elismerjük a haladáshoz ambivalens kapcsolódást mutatók értékeit is.

Végső soron tehát másképpen kell viszonyulnunk a haladás eszményéhez. Nem elég kijelölni azt, hogy mi a haladás és azt, hogy kik a haladók (és a haladás ellenségei), azzal is számolnunk kell, kik vannak a haladás aktuális eszményén *kívül*, s akiknek teljesen *más* az elképzelése a haladásról. Ezt úgy képzeljük el, mint a motorizáció és mondjuk a kerékpározás egymáshoz való viszonyát. A 21. század embereinek nagy része autót vezet, de az autózás mellett egyre nagyobb számban látunk magunk körül bicikliző embereket. A kerékpárral való közlekedés újrafelfedezése elsősorban környezetvédelmi szempontokból történt, és vannak országok, ahol a nagyvárosokban hatalmas méreteket ölt. Autó és kerékpár tehát a haladás *együttes* mai útja, és senkiben nem merül fel, hogy csak az autó képviseli ma a haladást. Miért is ne lehetne ugyanezen elv mentén a föderalizmus mellett a nemzeti eszmét is bekapcsolni a közös haladásba? És miért ne lehetne a liberális demokrácia egyetemes győzelme mellett haladás az is, ha valahol nem liberális, „csak” demokratikus fejlődés van? A haladás tehát nem lehet csak egyféle,

s különösen nem lehet ezt az egyet kötelezővé, lemásolandóvá tenni. De ha ez így van, és a megoldás úgymond karnyújtásnyira (belátásnyira) van tőlünk, akkor miért olyan nehéz „rendszerváltást” elérni a haladáselv alkalmazásában, és miért gondoljuk ma is azt, hogy a haladás csak egyféle lehet?

A probléma a politika természetének egy eddig még nem említett vonásában rejlik. Ugyanis a politika él ugyan a *barát-ellenfél* bináris kóddal, de leegyszerűsíti, sőt olykor eltorzítja azt. Normál esetben, torzítás nélkül, ez azt jelenti, hogy a magam haladáselve ütközhet ellenfeleim haladáselvével és a kettő nem feltétlen zárja ki egymást. Ám a valóságban a politika nem csak ellenfeleket, de *ellenségeket* is kreál, akikre pedig könnyen rámondható, hogy ők már *kívül* esnek a „haladás-tolerancia” határain. Alkalmazva ezt a gondolatot a pártok vagy a kormányok szintjén, ezek nagy erőket mozgósítanak *saját* identitásuk megformálására, s azon belül az általuk jónak tartott program („haladás”) meghatározására, de visszatérő módon, nem „helyesen” viszonyulnak ellenfeleikhez. A barát-ellenfél bináris kódnál így szinte fontosabbá válik a *barát-ellenség* kód, ami viszont nem csak azért problémás, mert maga hozza létre a saját ellenségeit, de azért is, mert a demokrácia normális működését veszélyezteti.

Ezzel pedig egy kritikus pontnál vagyunk a haladás értelmezésében. Ha ugyanis van a haladás-koncepcióknak, illetve a nevükben történő fejlődésnek „időzített bombája”, akkor az éppen az, hogy *gyenge* a toleranciájuk a rajtuk kívüli koncepciókkal szemben.

Ez odáig fokozódhat, hogy az éppen aktuális haladás-eszményből kimaradók, azt nem osztók az uralkodó felfogás ellenségeivé válhatnak. Ez nem szükségszerű, de azért eléggé valószínű, mint ahogy a felvilágosodás utáni történelem példája mutatja. Ha ebből a szempontból nézzük a 20. századot, akkor mind a háborúkat, mind a különböző színezetű diktatúrákat a létező haladás-koncepciók megkérdőjelezéseként is felfoghatjuk. Arra juthatunk tehát, hogy az európai civilizáció bármennyire is haladás-központú, mégsem fordít *kellő* figyelmet az „élcsapaton” túl az „alcsapatra”, a marginalizálódókra vagy a „haladás-árvákra”. Nem valami innovatív megközelítés, hogy ezeket a “haladás-árvákat” egyúttal a haladás ellenségeinek is tekintjük. Ez luxus, de mondhatjuk rövidlátó politikának is. A jövő társadalmában haladók és “másként” haladók teljesen újfajta együttműködésére lesz szükség. Máskülönben szükségszerűek lesznek a nagy törések, ahogyan azokat a múltban is láttuk.